

Tryckt med bidrag från:

Institutionen för historiska studier, Göteborgs universitet
Herbert och Karin Jacobssons stiftelse
Stiftelsen Carl Jacob Lindebergs fornminnesfond
Stiftelsen Längmanska kulturfonden
Wilhelm och Martina Lundgrens Vetenskapsfond

Med hjärta och hjärna: En vänbok till professor Elisabeth Arwill-Nordbladh

Redaktörer:

Henrik Alexandersson, Alexander Andreeff & Annika Bünz

Formgivning: Rich Potter

GÖTEBORGS UNIVERSITET/UNIVERSITY OF GOTHENBURG
Institutionen för historiska studier/Department of Historical Studies
GOTARC Series A, Gothenburg Archaeological Studies, Vol. 5
Göteborg 2014

ISSN 1403-8293

ISBN 978-91-85245-57-7

© Varje författare ansvarar för innehållet i respektive artikel

Omslagsbild: Karl Nordström. Kyrkesund. Foto© Bodil Karlsson, Nationalmuseum, Stockholm

Tryck: Billes Tryckeri

Utgivare: Institutionen för historiska studier, Göteborgs universitet

Handlingar på gränsen: En hypotes kring hetero- och homoerotiska uttryck på heliga Helgö och närliggande Hundhamra under yngre järnålder

Ing-Marie Back Danielsson

Inom arkeologi har länge så kallade central- och/eller kultplatser från yngre järnålder (550–1050 e. Kr.) uppmärksammats. De är ibland omtalade i skriftliga källor, såsom Gamla Uppsala och Birka, men de har framför allt upptäckts och grävts ut av arkeologer. Gemensamt för de utgrävda platserna är att de aktiviteter och ritualer som har utförts där, ofta i hallar av ceremoniell karaktär, har beskrivits som kultiska. Platserna antas bland annat ha haft betydelse för gestaltandet och upprätthållandet av en norrön kosmologi, ett skapande av ett kosmiskt centrum (t. ex. Hedeager 2001). Mindre belyst i sammanhangen är emellertid betydelsen av de referenser som finns till hetero-erotiska handlingar och andra handlingar av gränsöverskridande karaktär. Hetero-erotiska handlingar uttrycks t. ex genom så kallade guldgubbar, alltså små tunna guldbleck som deponerats i hallmiljöer och som visar två människoliknande figurer som synes omfamna varandra, och ibland pussas (fig. 1). Medan guldgubbar självklart har studerats ingående inom

arkeologi, och även inom andra discipliner, har deras hetero-erotiska materiella uttryck som sådant inte alls uppfattats som problematiskt eller som att det behöver någon förklaring eller närmare studium. Hetero-erotiken anses ”naturlig” eller som Thomas Dowson (2009: 286) har uttryckt det: “The past is always already heterosexual” (se även diskussion i Back Danielsson 2007). I denna artikel ställs dock den, menar jag, relevanta frågan om varför det var viktigt att uttrycka just hetero-erotiska handlingar i dessa miljöer. Särskilt relevant blir frågan när gravfält i samma och intilliggande miljöer har liknande materiell kultur men med möjlig homo-erotik som motiv och därutöver gravar med könsbedömda individer som gravlagts med ett annat köns attribut, t. ex har könsbedömda män försetts med gravklot (Lamm 1970: 221). Varför var det, tydligen, angeläget att ge materiella uttryck för hetero- respektive homoerotiska handlingar och/eller andra gränsöverskridande beteenden bara på vissa specifika platser?

I detta arbete försöker jag översiktligt belysa denna frågeställning utifrån material från Helgö och Hundhamra i Mälardalen, och även föra fram en hypotes kring varför det verkar vara så.

Helgö och Hundhamra

Helgö i Ekerö socken och Hundhamra i Botkyrka socken i Mälardalen är två geografiskt närliggande platser (fig. 2). Under framför allt vendeltid (ca 550–800 e. Kr.) uppvisar de remarkabla fynd från bo- eller kultplatskontexter och/eller från gravfältssammanhang. Helgö och Hundhamra har av vissa forskare antagits vara en samhörande enhet (Nerman 1961; Ambrosiani 1985; 1988: 14), på ett likartat sätt som det mer välkända världsarvet Birka och Adelsö/Hovgården, som främst dateras till vikingatid (ca 800–1050 e. Kr.). En annan uppfattning är att det istället är Asknäs i Ekerö socken som bör vara Helgös stormannagård (Vikstrand 2001: 241). Som Jes Wienberg påpekat (1997: 58) är begreppet stormannagård problematiskt. Han visar att det vanligt använda begreppet "storman" i själva verket kan avse en hel familj, en man, en kvinna, flera män, eller ofta en man och kvinna tillsammans. Härefter använder jag därför det mer neutrala begreppet storgård som klassificering på en plats som omfattar mer än en enskild och geografiskt avgränsad gård.

Vikstrands argument för att Asknäs är Helgös storgård består bland annat av att gården i den sannolikt medeltida Erikskrönikan sägs höra till Jon Jarl. Det måste poängteras att Rimkrönikan om Erik skrevs åtskilliga hundratalet år efter Helgös blomstringstid. En annan indikation, menar Vikstrand, består av förekomsten av en storhög på 25 meter i diameter, som i

Fig. 1. Avritning (vänster) och fotografi (höger) av guldgubbe från Helgö, guldgubbe nr 603. Förstorad. Källa: Jan Peder Lamm 2004: 79.

Fornminnesregistret heter Raä 2. Högen ligger strax sydväst om Asknäs kyrka och skulle kunna utgöra en sista del av Asknäs gravfält, menar Vikstrand (2001: 241). Noteringar i fornminnesregistret från 2000-talets första dekad visar dock att denna hög, med avplanad topp, sannolikt varit en medeltida kastal. En liknande kastal fanns också troligen på motstående sida av Mälaren, just vid Hundhamra. Det finns även en senare notering i samma register om att högen på 1700-talet var en klockstapel. Det ligger utanför detta arbetes ram att diskutera vilken gård, eller vilka områden, som har haft kontrollen över Helgö. Jag menar dock att det i dagsläget finns mycket som talar för att det är Hundhamra som är den högstatusmiljö som bör knytas till Helgö-komplexet, istället för exempelvis Asknäs. Såväl medeltida som historiska källor visar att Helgö-komplexet i skilda tidsavsnitt inte bara omfattat själva Helgön utan även mark på ömse sidor av ön – alltså både det vi idag benämner Uppland och Södermanland (Forssell 1939). Ytterligare ett för tesen stärkande exempel utgör Botkyrkas gravfält RAÄ 8 som ligger vid Hundhamras, eller Norsborgs, strandkant och vetter mot Helgö. Förutom gravfältets lämpliga belägenhet visar delutgrävningar av gravfältet på 1930-talet att hela två anläggningar,

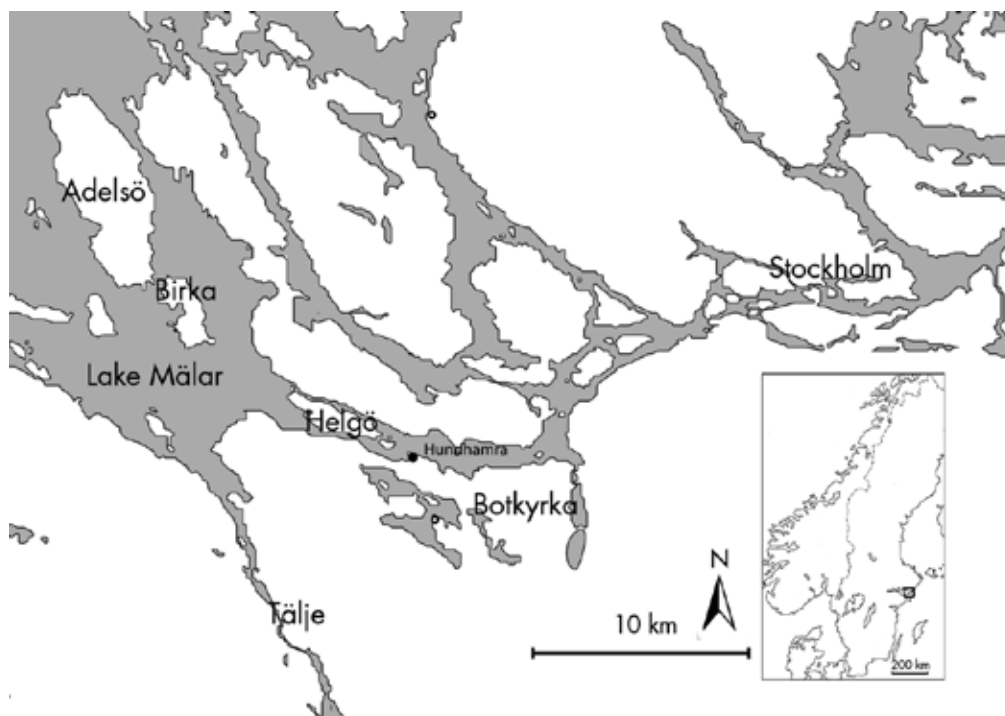

Fig. 2. Karta över del av Mälaren med Helgö och Hundhamra. Efter Hjulström et al. 2008: 64.

hög nr 10 och grav 21, bedöms höra till det som av John Ljungkvist (2006: 43-46) karakteriserats som den yngre järnålderns högre elit. Som jämförelse kan nämnas att Ljungkvist (2006: 43-46) för den yngre järnålderns hela Mälaronråde endast identifierar 12 stycken gravar som hörandes till en högre elit. Antalet gravar som hör till vendel- och vikingatidens *lägre elit* i samma område är förstås större. Förutom gravföremålens klara högstatuskaraktär i Norsborg, varom mer nedan, skall noteras att det i grav 21 återfanns ett litet bronsbleck i hängeformat som i sin stil och storlek anknuter till Helgös guldgubbepar. Detta bronshänge uppvisar dock två kvinnofigurer som håller varandra om armarna (fig. 3).

Fig. 3. Hänget i brons från Norsborgsgrav nr 21 i Botkyrka socken, Södermanland. Mycket förstora. Källa: ATA, Antikvarisk- Topografiska Arkivet.

Helgö

Karin Calissendorf har redan 1964 påpekat att Helgö i Ekerö socken sannolikt var en plats som var fredad, och att namnet hade en sakral betydelse. Per Vikstrand i sin tur har betonat helgöarnas roll som samlingsplatser och gränsmarkörer (Vikstrand 2001: 234). Helgö ligger för övrigt själv på gränsen mellan Södermanland och Uppland, mellan Östersjön och Mälaren samt mer eller mindre mellan Tälje och Birka.

Det är viktigt att notera att de gravfält som helt och delvis undersökts på Helgö inte uppvisar sådana remarkabla fynd att de är i paritet med de arkeologiska fynd som gjorts i och omkring Helgös olika byggnadskomplex i form av hall-, kultplats- eller verkstadskaraktär. Det är därför forskare menat att kontrollen av Helgö geografiskt legat annorstädes. Helgös gravar/gravfält visar sig, liksom många andra gravar och gravfält från samma tid i Mälardalen (ex vis Hållans Stenholm 2012 med referenser), vara överlagrade av yngre gravar, dock med ett viktigt undantag. Detta undantag är gravfält 119 (tidigare 150) som även har en speciell placering på ön – mellan byggnadskomplexen med guldgubbar och det som benämnts heliga klippan (Zachrisson 2004). Kristina Lamm har gjort arkeologiska analyser av gravarna och funnit att de daterar sig från folkvandringstid och fram i vikingatid (1970). På detta gravfält finns inga överlagringar och vad mer är finns könsbedömda individer som gravlagts med attribut som annars framför allt kopplas till det ett annat kön (se mer i exempelvis Holmqvist 1970 samt Wernerson 1996). Sådana gränsöverskridande handlingar synes inte finnas materiellt uttryckt i hallarna.

Hetero-erotik i hallar

Guldgubbar är mycket små, ca 1-2,5 cm stora guldbleck. De väger mindre än ett gram och uppvisar antingen en (1) människoliknande figur, eller två sådana, allt som oftast involverade i olika aktiviteter (Jan Peder Lamm 2004). På Bornholm i Danmark har även bleck påträffats i djurskepnad. Guldbleckens dateras generellt till vendeltiden (ca 550–800 e. Kr.) och förekommer uteslutande i skandinaviska kontexter. Guldbleckens med två figurer har sedan 1800-talets slut kallats kärlekspar (Olsen 1909) då de i några versioner verkar omfamna varandra, och ibland pussas eller kyssas (fig. 1). Jag väljer här begreppen homoerotik och heteroerotik eftersom begreppen homosexualitet och heterosexuallitet uppkom först under 1800-talet (Foucault 2002a; b; c). Sexualitet har heller inte i egentlig mening kunnat existera före sin namngivning och "medikalisering" i 1900-talets euro-amerikanska diskurs (Voss 2008: 319; jfr. Meskell 2002: 283 om "för-sexualitet").

Parfigurernas respektive hårfrisyr och klädedräkt synes antingen ha en maskulin eller feminin prägel vilket gör att de handlingar som återspeglas på vissa av parblecken kan sägas ha en hetero-erotisk antydning. Guldbleckens är inte alltid lätta att tyda i meningen att figurerna på dem är begripliga eller lätta att uppfatta. Av den anledningen kan det ibland vara mer adekvat att beskriva figurerna som människoliknande väsen. Blecken kan också ha blivit – både avsiktligt och oavsiktligt – ihopknycklade, vilket försvårar ett uttydande. Oavsett framställning verkar det på parblecken ändå alltid finnas någon enstaka, liten detalj på varje figurs attribut, såsom hårfrisyr och klädedräkt, som ger antingen maskulina

eller feminina konnotationer. Det synes därför ha varit viktigt att paren alltid anspelade på, och visade, ett möjligt hetero-erotiskt tema.

Liksom bilder, och andra figurer/figuriner, inbjuder guldgubbarna till en mängd intressanta iakttagelser och diskussioner rörande motiv, kroppslighet, betydelser och tillverkning för att bara nämna några ingångar i materialet. Tidigare forskning, inklusive min egen, har diskuterat figurernas gestik, symbolism, deras koppling till en högre aristokrati, deras framställningssätt mm. Här vill jag framhålla att guldgubbarnas storlek, eller snarare lill-lek, accentuerar seendet på ett liknande sätt som vissa bilder, eller konst, gör. Deras visuella potens eller kraft inbjuder vidare till fenomenologiska register som överträffar iakttagelsen att guldgubbarna skulle vara enkla representationer (se Cochrane 2005, 2008, 2009; Jones 2006). Medan Merleau-Ponty (1968) framhåller att människors seende alltid är aktivt, så är vårt medvetande om själva seendet inte alltid medvetet – Merleau-Ponty talar om "the invisible of the visible". Det vi idag kallar konst har dock ibland förmågan att medvetandegöra vårt seende; bilden eller konsten gör vårt seende synligt och greppbart (Mitchell 2005: 72). Jag vill hävda att guldgubbar är en sådan företeelse som tvingar oss att bli medvetna om vårt seende, men också att de inbjuder till, och kanske är det i Mitchell's anda (2005) adekvat att använda verben *kräver* och *förstärker*, även andra kroppsliga engagemang och handhavanden (Back Danielsson 2013). I förlängningen torde detta sammantaget innebära att minnen av olika slag och på olika nivåer skapas, förstärks och/eller omförhandlas. Minnet av det möjliga heteroerotiska temat blir förstärkt och förkroppsligat genom att

guldgubbarna t ex måste hållas nära, eller att du måste vara nära dem, för att kunna tolka dem. Minnesprocessen förstärks också av det faktum att guldgubbarna måste studeras en längre tid, för att deras motiv skall erfaras.

Paradoxalt nog är just sinnet seende accentuerat på flera guldgubbar i form av förstörade ögon. Denna karaktäristik delar guldgubbar med annan materiell kultur från yngre järnålder (Arwill-Nordbladh 2012). Förmågan att se, men i mer profetiska termer, verkar under samma tid i flera fall uttryckas genom begränsad syn. Kanske är Odins offer av sitt ena öga för att uppnå visdom mest välkänt, men det skall poängteras att ett profetiskt seende annars anses förknippat med den kvinnliga sfären (Arwill-Nordbladh 2012: 52-53).

Fynd av parbleck förknippas framför allt med så kallade hallar (för hall-kriterier se Herschend 1993: 182), exempelvis Uppåkra, Slöinge och Helgö i Sverige, Maere, Borg och Hov/Vindrom i Norge samt Toftegård i Danmark. I några få fall har guldgubbepar återfunnits deponerade utanför hallmiljöer, exempelvis i Sort Muld, Bornholm, och Gudme/Lundeborg-komplexet på Fyn, Danmark. Enstaka par har även påträffats i vad som skulle kunna vara i sekundär position, exempelvis det par som återfanns i båtgraven i Ultunas fyllningsmassor (Almgren 1901). Den nyligen arkeologiskt undersökta kullen i Västra Vång i Ronnebytrakten, Blekinge, gav 29 guldgubbar, där dock ingen var ett par.

Utifrån utgrävningarna och fynden av guldgubbar på Helgö menade Wilhelm Holmqvist (1957) att Helgös guldgubbepar är dansande gudomar. Religionshistorikern Gro Steinsland (1990, 1991) menar att just guldgubbeparen

uttrycker ett gudomligt bröllop, *hieros gamos*, som hon menar återfinns beskriven i den poetiska eddans Skírnismál. *Hieros gamos* avser ett heligt bröllop vanligen mellan en gud och en kunglig person, vars avkomma sedan blir ledare (Bolle 1987, jfr. Sundqvist 2000; 2002, jfr. Simek 2002 med kritik av Steinslands *hieros gamos*-tolkning). Guldgubbar har också tolkats som offrade tempelpengar (Hauck 1994: 302; Watt 1992, 2004: 216), en tolkning som även Jan Peder Lamm (2004) stöder. Ratke och Simek (2006) har använt sig av den 600 år yngre Sachsenspiegel för att tolka guldgubbarna som ett slags kodifiering av germanska lagar. Jag har själv tolkat guldgubbar (1999, 2002, 2007: 201, 2010, 2012, 2013) som materiella uttryck för olika gränsöverskridande verksamheter där några av de enkla figurerna och deras accentuerande seende kan kopplas till ett profetiskt seende (se också Solli 1999a, b; 2002). Parfigurerna, som jag instämmer med Mackeprang (1952) till övervägande del ligger senare i tid, eller annorlunda uttryckt norr om Sydskandinavien, kan ha haft andra betydelser än de enkla figurerna. Jag har argumenterat för att de skall kopplas till en aristokratis aspirationer om maktmonopol inom en mängd olika sfärer, exempelvis legalt, socialt, religiöst, kosmiskt, ceremoniellt, osv. Här argumenterar jag för möjligheten att dessa aspirationer i grunden krävde ett heteroerotiskt drama som en tydlig, igenkänningsbar och strukturerande berättelsekomponent. Jag föreslår också att det heteronormativa behövde det avvikande och gränsöverskridande för att framstå som ett korrekt, oantastligt och eftersträvansvärt alternativ som en garant för det som det nordiska, hedniska adjektivet *heilagr* uttryckte: lycka, kraft, helhet och egendom.

Helgös guldgubbar

Helgö grävdes ut under några dekader från mitten av 1900-talet och framåt och de många publikationerna "Excavations at Helgö" (nr 1–XVIII) vittnar om en plats med en mängd olika och komplexa aktiviteter samt fynd, som visar på långväga kontakter och breda kontaktnät. Där finns även flera olika byggnadsgrupper och huskonstruktioner på terrasser samt även lämningar utomhus. Dessa inkluderar bland annat härdar och tjocka kulturlager som har återfunnits vid det som benämns den heliga klippan (se bl. a. Zachrisson 2004 med referenser men också Arrhenius och Uaininn (red.) 2011 med utförliga referenser).

Helgös guldgubbar är 26 till antalet och visar alla två figurer vända mot varandra. Det uppfattas som mest troligt att de skall dateras till första halvan av 700-talet (Jan Peder Lamm 2004: 41). Efter enligt uppgift ha granskat Helgös svårtolkade utgrävningsdokument och publikationer under närmare 20 år, lyckades Frands Herschend (1995: 222) till slut urskilja inte bara ett hus på den terrass där Helgös guldgubbar påträffades, utan kanske två eller flera. Den byggnad som guldgubbar återfanns i beskrivs som en 23 meter lång ceremoniell hall, och som en tresättare (se även Kristina Lamm 2004, jfr. Arrhenius 2011: 20–22). Den kallas på engelska "Foundation I" och ligger i husgrupp 2, alltså Helgös centrala byggnadskomplex (Kristina Lamm 2004: 52). Arrhenius (2011: 20–22) påpekar att Foundation IA var indelad i 4–5 rum, där det mittersta rummet fungerade som en så kallad ceremoniell hall. I denna del återfanns de flesta av guldgubbarna, lås och (rester av) glasbägare (Kristina Lamm 2004: 51). Sex till sju guldgubbar återfanns längs

med byggnadens södra vägg medan sju andra samlades runt den takbärande bocken, särskilt stolphål 48 (Arrhenius 2011: 23). Guldgubbebar i hallar synes generellt ha deponerats i stolphål och ibland längs med väggar, men det är också möjligt att guldgubbar har suttit fast på stolpar medelst honung eller fett (Larsson & Lenntorp 2004: 23, 42). Guldgubbar på stolpar måste även i en svagt upplyst hall ha glimrat på långt håll, och pockat på uppmärksamhet.

En fyndfrekvensanalys av Helgöbyggnaden visar att vävtyngder, brynen och täljknivar hör till byggnadens östra del och den västra delen uppvisade vapen i form av framför allt pilspetsar men även föremål som knivar och brynen (Lundström 1970: 133; Herschend 1995: 226). Glasskärvor dominerar i alla delar. Liksom flera andra forskare ser jag framför mig att det framför allt var i den mittersta delen som möten av olika slag skedde. Möten kunde vara i form av mottagande av gäster vid olika slags högtider och gästtabud och ingående av allianser av olika slag, till exempel giftermål. Det är just vid sådana möten som uppträdanden med materiell kultur – i form kläder och klädesattiraljer, möblemang, användning av dryckesserviser med mera – är av största betydelse. Då hävdas och manifesteras önskvärda normer och ideal i tal och handling, som också får strukturerande effekter. I flera skriftliga källor, som dock inte med säkerhet kan föras tillbaka till exempelvis 700-talet, finns berättelser om ceremonier och ritualer i hallar, såsom drickande och skålande, genom vilka till exempel en social rangordning skapades och bekräftades (Enright 1996; Nordberg 2003). I Hrotgars hall, som nämns i kända eposet Beowulf, bjuder Hrothgars drottning Wealtheow östdanernas odalherre

först att dricka ur en bägare (övers. Björn Collinder 1998). Den som bedöms, eller skapas, som ädlast får alltså dricka först, och denna är en person som har rätt att ärva egendom. Den stora mängden glas/skärvor i Helgös hall skall kanske förstås som lämningar efter dryckesritualer. Jag vill dock understryka att Helgös hall torde inrymt även andra ceremonier och ritualer, som inte nämns i skriftliga källor. Helgös guldgubbar visar i sig på möjligheten av andra aktiviteter och uppträdanden, t ex förtäring av mat, möjlig dans, omfamnande, kyssande, med mera (Back Danielsson 2007: 205-209). Det är vidare känt att gåvogivandet varit centralt under Skandinaviens järnålder, och även här har sannolikt hallmiljöer varit av största betydelse, då de utgör mötesplatser där mat, dryck och gåvor kunde ges och fås med reciprocitetsverkningar. I kombination med argumenten att hallar även fungerat som samhällets mikrokosmos (Hedeager 2002 jfr. Nordberg 2010) förstås att hallarna varit starka bärare och upprätthållare av sociala strukturer, normer och traditioner.

Hypotesen

Min hypotes går i korthet ut på att det finns en mängd begrepp, ibland omnämnda i norrön litteratur och medeltida lagar, som hänger samman med, och skapas/uttrycks tillsammans med materiell kultur långt före medeltid, exempelvis i Helgös hallmiljö. Exempel på dessa är odal, ära, välstånd/regeneration/alstrande och helig (*heilagr*). Dessas ord motsatser var också av vikt såsom kaos, nid och fredlöshet. Dessa utgjorde företeelser som skulle hållas borta från samma miljö.

Preben Meulengracht Sørensen har i flera böcker diskuterat medeltida berättelser om ära och nid (t. ex. 1980 och 1983 – om nid se dock också Noreen 1922, Almqvist 1965 och 1974, och Ström 1972). Hans studier fokuserar på medeltida, norröna texter. Dessa är förstås yngre än vendeltiden, men det är värt att poängtera att nedsättande ord med nidkaraktär förekommer långt före medeltiden. Till exempel är orden *ergr/argr* synliga på tidiga runstenar. Särskilt skall här nämnas Björketorpsstenen (DR 360 U) som enligt Samnordisk runtextdatabas bör dateras till 520/530-700 e. Kr. Stenen har en så kallad förbannelseformel, av vilken det framgår att den som bryter eller skändar minnesmärket skall drabbas av arghet, eller *ergi*, alltså en form av skamlig omanlighet. Det omanliga är ofta, men inte enbart eller alltid, kopplat till att vara den penetrerade i en homoerotisk relation. Jag undviker här medvetet ordet passiv som brukar kopplas till arghetens omanliga sida av flera skäl. Att beskriva den som blir penetrerad, vare sig det är en kvinna eller man, som passiv omöjliggör synsättet att den parten är aktiv i sin roll som mottagare under sexualakten, och antyder också ett våldsinslag (Hagsten-Karlsson 2000: 20). Detta innebär ett obehagligt och orättfärdigt monopoliserande av makt, där den som beskrivs som passiv verkar sakna agens. Därutöver är dualismen aktiv/passiv även i sig behäftad med ett välkänt, begränsande och ansträngande bagage som går tillbaka ända till Descartes dagar och förbi. Björketorpsstenen med *argr*-inskriften ligger i Listerby, Ronneby, inte alls långt ifrån – varken i tid eller rum – Västra Vängs nyligen utgrävda guldgubbar.

Flera forskare har poängterat att sagor om nid innehåller sexuella element och att konflikter i sagorna består av ett heterosexuellt problem som igångsätter och använder en homosexuell symbolik för att understryka konflikternas innehåll (Meulengracht Sørensen 1980: 95). Heteroerotiska dramer skulle sålunda kunna inbjuda till ära, regeneration, ordning och fred, medan homoerotikens koppling till nid kunde inbjuda till kaosmakter, ofred och/eller fredlöshet. Hypotetiskt kan det alltså föreslås att guldgubbeparens heteroerotik är en viktig komponent för att inte bara hallen utan också världen och kosmos skall kunna fungera och upprätthållas.

Men om ord eller begrepp som *argr* går tillbaka folkvandringstiden, hur långt tillbaka kan odal och odalrätten, alltså rätten att ära mark, sträcka sig? Torun Zachrissons har genom sitt RJ-projekt "Egendom och ära" (t. ex. Zachrisson 2011a, b) i flera arbeten diskuterat odalrätten. I dessa visar hon på ett övertygande sätt hur odalrätten hänger samman med de anmärkningsvärt stora förändringar som sker med bebyggelsen i Mälardalen under romersk järnålder (200–400 e. Kr.) och folkvandringstid (ca 400–550 e. Kr.). Hon menar att odalrätten så som den ser ut i tidig-medeltid och sen vikingatid går tillbaka åtminstone till folkvandringstidens slut (ca 550 e. Kr.). Hennes diskussioner knyter väl an till Helgös situation, eftersom det är under romersk järnålder och folkvandringstid som Helgö genomgår bebyggelseförändringar. Dessa förändringar kan alltså bland annat hänga samman med förändringar i synen på rätten till egendom. Det är värt att notera att det versatila hedniska adjektivet *heilagr*, som namnet Helgö går tillbaka till, kunde användas för att markera att något var

enskild egendom (Calissendorff 1964: 118). Det i nordiska språk kända adjektivet *heilagr* betyder också helig, fredad, okränkbar (Calissendorff 1964: 114). Karin Calissendorff har förtjänstfullt lyft fram att ordet kunde innefatta flera valörer, och menar att ”för den primitiva tanken var lycka, kraft, helhet och egendom närliggande begrepp” (Calissendorff 1964: 119).

Jag vill ta Karin Calissendorffs tanke några steg längre, i ontologisk riktning, för att visa hur olika schatteringar av *heilagr* kunde sammanfalla med, och uttrycktes genom, de olika aktiviteter och förehavanden som försiggick på Helgö. Ön var bland annat en plats för avancerad tillverkning av en mängd föremål, men även mat, och Helgöhallen var en plats för möten, fester och ingående i olika allianser. Platsen möjliggjorde därmed en mängd relationer. Under yngre järnålder i Skandinavien ansågs till synes väsensskilda aktiviteter som smide och producerandet av mat att vara analogier eller vara varandras motsvarigheter (Hed Jakobsson 2003: 173). Mat, smycken, tillverkade föremål och kanske även guldgubbar cirkulerade i relationerna mellan människor och annat. Att som en överklass kunna hjälpa till, eller möjliggöra sådana transformationer och utvecklande av relationer, eller *becomings*, ansågs vara behäftat med innehav av makt och en förmåga att producera välstånd. Det betydde även att denna övre samhällsklass innehade vissa färdigheter som i förlängningen innebar ett erbjudande om regeneration och reproduktion. För en modern människa kan det tyckas märkligt att disparata företeelser som skapandet av grödor och att tillverka saker eller föremål ansågs likvärdiga, i alla fall i ett ontologiskt hänseende. Men om man betänker att

bägge processer resulterade i färdiga produkter (där en var ätbar) blir det mindre märkligt. Det är just de tekniska processerna som avslöjar önskvärda och attraktiva egenskaper hos materialen: välstånd och regeneration, och det är dessa som gör att företeelserna kan ses som ontologiska ekvivalenter (Back Danielsson 2013). Det kan inte nog understrykas att det är processen för föremålets eller matens tillblivelse eller skapande som är det viktiga i sammanhanget, inte sakernas tillstånd (jfr. Conneller 2011). Fokus är alltså inte på själva materialens substanser, utan på de relationer som de skapar. För att tala med Tim Ingold (2010: 92), vi har att göra med relationsontologier, inte ämnesontologier (för alternativ till ämnesontologier se exempelvis Latour 1999, 2005; Barad 2003, 2007; Alberti & Bray 2009).

Om hallar kan knytas till heteroerotiska teman, kan det konstateras att det utanför hallens domäner fanns företeelser som pekade på mer gränsöverskridande särdrag. Jag har redan nämnt det speciella gravfält (tidigare nr 150) som saknade överlagringar och ligger/låg strategiskt mellan just Helgös hall och den heliga klippan. Därutöver blir det intressant att diskutera Hundhamras gravar, alltså gravarna för de personer som kan antas höra till Helgös möjliga storgård.

Hundhamras gravfält

Gravfält nr 8 i Botkyrka socken ligger idag i en engelsk park som uppfördes i slutet av 1700-talet. Gravfältet med dryga tjugotalet anläggningar ligger direkt exponerat mot Mälarens vatten och mot heliga Helgö (fig. 2 – Hundhamra markerat med en svart prick). En lång bergsrygg skyddar det strandnära gravfältet på Mälarsidan – det är denna stora, långsgående bergsrygg som är

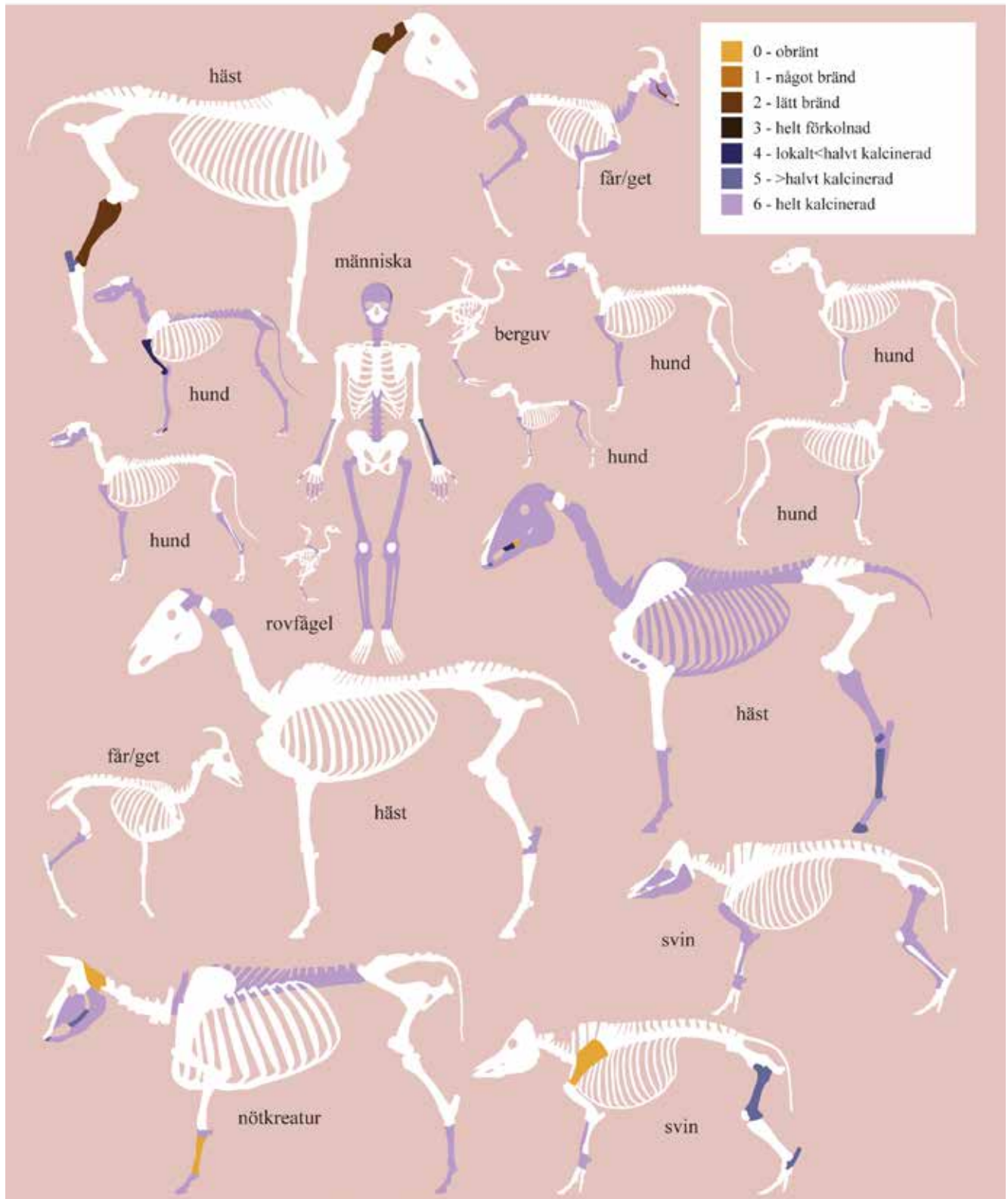
upphovet till namnet Hundhamra (hund=stor, hamra=berg). Den engelska parken är arrangerad på så sätt att dess mitt härbärgerar en storhög, hög nr 10, som är drygt 40 meter i diameter och 6 meter hög. Stockholms Högskola, under ledning av professor i arkeologi Nils Åberg, grävde ut nio stycken av anläggningarna under 1930-talet. Särskilt relevant att nämna här är de två anläggningarna nummer 10 (storhögen), och grav nr 21, som bägge grävdes ut 1939 och som tidsmässigt knyter an till Helgö och guldgubbarna. Resultaten från utgrävningarna har inte publicerats i någon större utsträckning, utan finns som korta summariska rapporter i ATA (Antikvarisk-Topografiska Arkivet). Emellertid har jag i ett projekt fått möjlighet att genomföra osteologiska analyser av benmaterialen från dessa anläggningar, som varit mycket givande. Den osteologiska analysen genomfördes av Elin Ahlin-Sundman. I korthet visade den på klar högstatusprägel med en stor mängd offerade djur. Kanske är det någon eller några av de personer, vars brända rester återfunnits i nämnda anläggningar, som har mottagit gäster i Helgös hall? Kanske har den/de suttit i ett högsäte och kunnat erfarra glittrande guldbleck samtidigt som de skålat välkomnande till långväga gäster? Tidsmässigt hör hög 10, med dess många och komplexa anläggningsföreteelser, till 700-talet. Tyvärr finns det i denna artikel inte möjlighet att gå in i detalj när det gäller högen (se dock Back Danielsson kommande). Jag vill dock nämna i korthet att den innehöll flera gravanläggningar med framför allt brända, men också obrända, ben från människa och djur samt en myckenhet rika fynd. De obrända människobenen bestod av fingerben och halskotor, där halskotorna visade att en person blivit

halshuggen. Brända ben förekom ymnigt och visade bland annat på rovfåglar, hundar, hästar, nötkreatur, får, får eller get, svin, berguv, sparvhök, tamhöna, hönsfågel och andfågel. Hög 10 hade vidare, som Einerstam konstaterade redan 1940, mer guld än någon annan grav i Sverige, Uppsala högar inräknade.

En eller ett par generationer senare, säg i början av, eller en bit in på, 800-talet, kan en annan av Hundhamras gravlagda frekventerat Helgö och kanske Helgös hall. Det rör sig om en person vars rester återfanns i det som kallats grav 21, vilken före utgrävning syntes som en nästan omärklig förhöjning på markytan. Fynden av guld- och silvertrådar, hängsmycke, halsband med guldfolierade pärlor samt pärlor av kristall och glas liksom kantbeslag från en sköld och treflikiga beslag med karolingiska djur har föranlett tidigare forskare att anta att det är en man och en kvinna som har gravlagts här. Trots att de brända ben som återfanns i graven hade en total vikt på över 15 kilogram resulterade den osteologiska genomgången av graven i att rester återfanns från endast en (1) person. Baserat på de 3-400 nitar och spikar som återfanns i graven kan personen antas ha gravlagts i en båt. Personen var adult men bedömdes inte höra till den äldsta åldersgruppen. Det är värt att notera att det i stort sett fanns brända ben från alla delar av personens kropp. Två fragment av zygomaticum, processus frontalis, var tunna och ansågs som troligare kommandes från en kvinna än från en man. De arter och artgrupper som identifierades var, förutom

Fig. 4. (på motsatt sida) *Visuell gestaltning över osteologiskt analyserade och identifierade människo- och djurben från grav 21 i Norsborgsparken, Botkyrka socken. Källa: Elin Ahlin-Sundman Osteologisk rapport, manuskript.*

Grav 21

människa, hund, häst, nötkreatur, får, får eller get, svin, älg, slidhornsdjur, hjortdjur, däggdjur, berguv, rovfågel, andfågel och fågel (fig. 4). Fem av totalt sex hundar var medelstora medan den sjätte var en liten knähund. Alla hundar var vuxna. Kanske har de medelstora hundarna använts vid rovfågelsjakt, som indikeras av fynden av berguv, rov- och andfågel (Vretemark 1983). Traditionellt betraktas rovfågeljakt som en manlig syssla, men jag menar att det inte alls behöver vara motstridigt om en gravlagd med kvinnligt kön har fått dessa djur med sig på gravbålet. Om vi istället för in det analytiska begreppet genus, och betänker att genus bör uppfattas relationellt, inte bara till olika genuskategorier utan också intersektionellt i förhållande till andra maktordningar som klass och ras, kan andra resonemang föras. Myra Marx Ferree (2012) har diskuterat skillnader i genuskonstruktioner mellan USA och Tyskland, och hon har visat hur ras- respektive klassanalogier kan användas för att fånga och förstå genus i respektive geografisk region. Med inspiration från hennes studier vill jag föra fram att det i det aktuella fallet framför allt är klass som är avgörande för hur den gravlagdes genus skapas och/eller omskapas. Det är de aktiviteter som hör till den högre eliten som är viktiga att framhålla – inte allena uppdelandet av dessa i manliga respektive kvinnliga sysslor. Nu återfanns bara resterna av en person i grav 21, och dessutom kan denna varit kvinna. Denna vuxna möjliga kvinna har haft en liten knähund vid sin sida (eller snarare i sitt knä) under sina sista år i livet, och sannolikt har hon burit det lilla bronshänget på sig, som minner om guldgubbeparen, fast här med två omfamnande kvinnor (fig. 3). Med på bålet har fina kläder med silver- och guldrådar följt – kanske kläder

hon burit i Helgös hall? Kanske är det också i ett gästbudssammanhang hon fått ett för Sverige helt unikt och exklusivt keramikkräsl från Svarta Havsområdet (muntligt Mathias Bäck), där en skärva av denna återfanns av artikelförfattaren vid genomgång av gravens benmaterial. Eller har den möjliga damen själv rest långväga, och fört med sig den exklusiva keramiken hem?

Det är möjligt att beskriva den gravlagde i nr 21 som gränsöverskridande i flera avseenden. Personen har gravlagts med materiell kultur som knyts både till en manlig och kvinnlig sfär. Därutöver är gravens yttre utformning tämligen blygsam i förhållande till sitt rika innehåll och även blygsam i förhållande till övriga mer iögonfallande och prominenta anläggningar på gravfältet. Flertalet föremål i graven är vidare helt unika. Ett av dem är bronshänget med två kvinnor, vilket för övrigt återfanns i den möjliga båtgravens mitt. Två omfamnande kvinnor behöver inte visa på ett erotiskt tema, men samma sak kan också sägas om guldgubbeparen på Helgö. Det kan även röra sig om ett vänskapstema. Men om vi antar att Helgös guldgubbepar anknyter till heteroerotik, är det lika lämpligt att anta att Norsborgshänget kan anknyta till homoerotik.

Avslutning

Denna artikel är kortfattad och självklart kan och bör de här översiktligt presenterade materialen både presenteras och analyseras närmare. Men syftet med arbetet har varit att föra fram en hypotes som förhoppningsvis kan inspirera till ytterligare och fördjupad forskning. Jag har föreslagit att det finns företeelser under yngre järnålder som kom att uttryckas tillsammans med materiell kultur i hallmiljöer. Exempel på dessa

är odal, ära, välstånd/regeneration/alstrande och helig (*heilagr*). Jag har även lyft fram vikten av att dessa begrepp eller företeelser hängde samman ontologiskt. En berättelsekomponent i väven av ontologiska relationer utgjorde det heteroerotiska dramat, bland annat uttryckt genom de i Helgöhallen återfunna guldgubbarna. Motsatserna till fred, ära och helighet, så som kaos, nid och fredlöshet, var företeelser som inte hörde hemma i hallmiljöerna.

Det är möjligt att det vi idag kallar sexualitet och andra gränsöverskridande, kroppsliga handlingar kan ha utgjort viktiga komponenter för vissa kult- eller centralplatsers funktion och upprätthållande. Kanske behövde det heteronormativa i hallen det avvikande och gränsöverskridande utanför hallen för att framstå som ett korrekt, oantastligt och eftersträvansvärt alternativ som en garant för det som det nordiska, hedniska adjektivet *heilagr* uttryckte: lycka, kraft, helhet och egendom.

De i artikeln översiktligt diskuterade materialen hör otvivelaktigt hemma i högstatusmiljöer. Därför blir det även relevant att ta i beaktande att referenserna till hetero- och homoerotiska handlingarna är kopplade till en överklassmiljö. Hur är det med sådana handlingar inom andra samhällsklasser? Det är väl känt att yngre järnålder var ett mycket hierarkiskt samhälle. Det kan vara svårt att belysa betydelseerna av lägre klassers erotiska handlingar, men en möjlighet erbjuder de senare, sexuella runinskrifterna som återfinns på lösa föremål. Det har till exempel nyligen visats att korta runinskrifter på pinnar och ben med teman som erotik, sexuella anspelningar och rena obsceniteter under medeltiden fyllde en funktion i samhället på en vardaglig

nivå (Holm 2013: 58). Jag har därmed även antytt att diskussioner kring homo- och heteroerotiska handlingar också bör inkludera andra identitetsordningar eller intersektioner än kön, till exempel klass, genus, ras och etnicitet.

Tack

Jag vill tacka Elisabeth för inspiration, stöd, spännande diskussioner, vänskap samt för utomordentlig och viktig forskning inom arkeologi.

Referenser

- Ahlin-Sundman, Elin. Ms. *Osteologisk analys av benmaterial från Norsborgs park RAÄ 8, Botkyrka socken, Södermanland, anläggningarna 10 och 21*.
- Alberti, Ben & Tamara L. Bray, T. 2009. Animating Archaeology: Of Subjects, Objects and Alternative Ontologies. *Cambridge Archaeological Journal* 19, 3: 337-343.
- Almgren, Oscar 1901. En egendomlig båtgraf vid Ulltuna. *Månadsblad/Kungl. Vitterhets, historie- och antikvitetsakademien* 30/31: 147-162.
- Almqvist, Bo 1965. *Norrön niddiktning: Traditionshistoriska studier i versmagi, 1, Nid mot furstar*. Nordiska texter och undersökningar 21. Uppsala.
- Almqvist, Bo 1974. *Norrön niddiktning: Traditionshistoriska studier i versmagi, 2, Nid mot missionärer: Senmedeltida nidtraditioner*. Nordiska texter och undersökningar 23. Uppsala.
- Ambrosiani, Björn 1985. Södermanland mellan forntid och medeltid. *Fornvännen*: 24-39.
- Ambrosiani, Björn 1988. Helgö och Bona. I Lundström, Agneta (red.), *Thirteen Studies on Helgö*: 14-19. Stockholm: Statens Historiska Museum Studies 7.
- Arrhenius, Birgit 2011. Helgö: pagan sanctuary complex. I Arrhenius, Birgit & O'Meadhra Uaininn (red.), *Excavations at Helgö XVIII: Conclusions and new aspects*: 11-44. Stockholm: Kungl. Vitterhet historie och antikvitets akademien.

- Arrhenius, Birgit & O'Meadhra Uaininn (red.) 2011. *Excavations at Helgö XVIII: Conclusions and new aspects*. Stockholm: Kungl. Vitterhet historie och antikvitets akademien.
- Arwill-Nordbladh, Elisabeth 2012. Ability and disability: On bodily variations and bodily possibilities in Viking Age myth and image. I Danielsson, Ing-Marie Back & Thedéen, Susanne (red.), *To Tender Gender: The Pasts and Futures of Gender Research*: 33-60 Stockholm: Stockholms universitet.
- Back Danielsson, Ing-Marie 1999. Engendering Performance in the Late Iron Age. *Current Swedish Archaeology* 7: 7-20.
- Back Danielsson, Ing-Marie 2002. (Un)Masking Gender: Gold Foil (Dis)Embodiments in Late Iron Age Scandinavia. I Hamilakis, Yannis, Mark Plucenniks & Sarah Tarlow (red.), *Thinking Through the Body*: 171-191. London: Kluwer Academic/Plenum Publisher.
- Back Danielsson, Ing-Marie 2007. *Masking Moments: The Transitions of Bodies and Beings in Late Iron Age Scandinavia*. Stockholm: Stockholms universitet.
- Back Danielsson, Ing-Marie 2010. Go Figure! Creating Intertwined Worlds in Late Iron Age Scandinavia. I Gheorgiou, Dragos & Cyphers, Ann (red.), *Anthropomorphic and Zoomorphic Miniature Figures in Eurasia, Africa and Meso-America Morphology, materiality, technology, function and context*: 79-90. Oxford: Archaeopress.
- Back Danielsson, Ing-Marie 2012. The Rape of the Lock: or a comparison between miniature images of the eighth and eighteenth centuries. I Back Danielsson, Ing-Marie, Fredrik Fahlander & Ylva Sjöstrand (red.), *Picture This! The Materiality of the Perceptible*: 29-50. Stockholm: Stockholms universitet.
- Back Danielsson, Ing-Marie 2013. Materials of Affect: Gold foil miniatures in the Scandinavian Late Iron Age. I Alberti, Benjamin, Andrew M. Jones & Joshua Pollard (red.), *Archaeology After Interpretation: Returning Materials to Archaeological Theory*: 325-343. Walnut Creek, Ca: Left Coast Press.
- Back Danielsson, Ing-Marie. Kommande. *Worlds apart*.
- Barad, Karen 2003. Posthumanist Performativity: Towards an Understanding of How Matter Comes to Matter. *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 28, 3: 801-831.
- Barad, Karen 2007. *Meeting the Universe Halfway: Quantum Physics and the Entanglement of Matter and Meaning*. Durham & London: Duke University Press.
- Bolle, K. W. 1987. 'Hieros gamos'. I Eliade, Mircea (red.), *The Encyclopedia of Religion*. New York, N. Y: Macmillan.
- Calissendorff, Karin 1964. Helgö. *Namn och Bygd* 52: 105-152.
- Calissendorff, Karin 1995. Ortnamn och rättshistoria: Två praktiska exempel. *Saga och Sed* 1994: 49-60.
- Cochrane, Andrew 2005. A taste of the unexpected: subverting mentalities through the motifs and settings of Irish passage tombs. I Hofmann, Daniela, Jessica Mills & Andrew Cochrane (red.), *Elements of being: mentalities, identities and movements*: 5-19. Oxford: BAR.
- Cochrane, Andrew 2008. We have never been material. *Journal of Iberian Archaeology* 9: 137-157.
- Cochrane, Andrew 2009. Additive subtraction: addressing pick-dressing in Irish passage tombs. I Thomas, Julian & Oliveira Jorge, Victor (red.), *Archaeology and the politics of vision in a post-modern context*: 163-185. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing.
- Collinder, Björn (översättare) 1998. *Beowulf*. Stockholm: Natur och kultur.
- Conneller, Chantal 2011. *An Archaeology of Materials: Substantial Transformations in Early Prehistoric Europe*. London: Routledge.

- Dowson, Thomas 2009. Queer Theory Meets Archaeology: Disrupting Epistemological Privilege and Heteronormativity in Constructing the Past. I Giffney, Noreen & O'Rourke, Michael (red.), *The Ashgate Research Companion to Queer Theory*: 277-294.
- Enright, Michael 1996. *Lady with a mead cup: Ritual, prophecy and lordship in the European warband from La Tène to the Viking Age*. Dublin.
- Ferree, Myra Marx 2012. *Varieties of feminism: German gender politics in global perspective*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Forssell, Arne 1939. *Kaggeholm: Bilder ur ett herresätets historia*. Stockholm: Victor Pettersons Bokindustri AB.
- Foucault, Michel 2002a. *Sexualitetens historia. Bd 1, Viljan att veta*. Göteborg: Daidalos.
- Foucault, Michel 2002b. *Sexualitetens historia. Bd 2, Njutningarnas bruk*. Göteborg: Daidalos.
- Foucault, Michel 2002c. *Sexualitetens historia. Bd 3, Omsorgen om sig*. Göteborg: Daidalos.
- Hagsten-Karlsson, Elin 2000. Guttorm fittslickare: om tveksamt nid. Stencil. Uppsala: Uppsala universitet.
- Hauck, Karl 1994. Götterbilder des spätantiken Polytheismus im Norden auf Votivgold-miniaturen. *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 57: 301-305.
- Hed Jakobsson, Anna 2003. *Smältdeglars härskare och Jerusalems tillskyndare: Berättelser om vikingatid och tidig medeltid*. Stockholm: Stockholms universitet.
- Hedeager, Lotte 2002. Scandinavian "Central Places" in a Cosmological Setting. I Hårdh, Birgitta & Larsson, Lars (red.), *Central Places in the Migration and Merovingian Periods*: 3-18. Stockholm: Almqvist and Wiksell International.
- Herschend, Frands 1993. The Origin of the Hall in Southern Scandinavia. *Tor*: 175-199.
- Herschend, Frands 1995. Hus på Helgö. *Fornvännen* 90: 221-228.
- Hjulström, Björn, Sven Isaksson & Christina Karlsson 2008. Prominent Migration Period Building: Lipid and elemental analyses from an excavation at Alby, Botkyrka, Södermanland. *Acta Archaeologica* 79: 62-78.
- Holm, Carita 2013. Sexuella runinskrifter. Stencil. Uppsala: Uppsala universitet.
- Holmqvist, Wilhelm 1957. Fynden från Helgö. *Fornvännen* 209-226.
- Holmqvist, Wilhelm (red.). 1970. *Excavations at Helgö III*. Stockholm: KVHAA.
- Hållans Stenholm, Ann-Mari 2012. *Fornminnen: det förflutnas roll i det förkristna och kristna Mälardalen*. Lund: Nordic Academic Press.
- Ingold, Timothy 2010. The Textility of Making. *Cambridge Journal of Economics* 34,1: 91-102.
- Jones, Andrew Merion 2006. Animated images. Images, agency and landscape in Kilmartin, Argyll. *Journal of Material Culture* 11, 1/2: 211-226.
- Lamm, Kristina 1970. Summary concerning cemetery 150. I *Excavations at Helgö III*. Stockholm: KVHAA.
- Lamm, Kristina 2004. Distribution and context of the figural gold foils. I Clarke, Helen & Lamm, Kristina (red.), *Excavations at Helgö XVI: Exotic and Sacral Finds from Helgö*: 50-56. Stockholm: Almqvist and Wiksell International.
- Lamm, Jan Peder 2004. Helgös guldgubbar. I Clarke, Helen & Lamm, Kristina (red.), *Excavations at Helgö XVI: Exotic and Sacral Finds from Helgö*: 41-142. Stockholm: Almqvist and Wiksell International.
- Larsson, Lars and Karl-Magnus Lenntorp 2004. The Enigmatic House. I Larsson, Lars (red.), *Continuity for centuries: a ceremonial building and its context at Uppåkra, southern Sweden*: 3-48. Stockholm: Almqvist and Wiksell International.
- Latour, Bruno 1999. *Pandora's Hope: Essays on the Reality of Science Studies*. Cambridge: Harvard University Press.

- Latour, Bruno 2005. *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford: Clarendon.
- Ljungkvist, John 2006. *En hiar atti rikR: om elit, struktur och ekonomi kring Uppsala och Mälaren under yngre järnålder*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Lundström, Agneta 1970. Summary concerning Building group II. I Holmqvist, Wilhelm, Kristina Lamm & Agneta Lundström (red.), *Excavations at Helgö III*: 81, 129-159. Stockholm: KVHAA.
- Mackeprang, Mogens 1952. *De nordiske guldrakteater: brakteatstudiets historie, brakteattypernes udvikling, geografiske fordeling, kronologi, motiver og praegningsteknik*. Aarhus: Universitetsforlaget.
- Merleau-Ponty, Maurice 1968. *The visible and the invisible: followed by working notes*. Edited by Claude Lefort; translated by Alphonso Lingis. Evanston: Northwestern Univ. Press.
- Meskill, Lynne 2002. The intersections of identity and politics in archaeology. *Annual Review of Anthropology* 31: 279-301.
- Meulengracht Sørensen, Preben 1980. *Norrønt nid: Forestillingen om den umandige mand i de islandske sagaer*. Odense: Odense universitetsforl.
- Meulengracht Sørensen, Preben 1983. *The Unmanly Man: Concepts of sexual defamation in early Northern Society*. Translated by Joan Turville-Petre. Odense: Odense University Press.
- Mitchell, Tom 2005. *What Do Pictures Want? The Lives and Loves of Images*. Chicago. IL: University of Chicago Press.
- Nerman, Birger 1961. Till vilken ätt ha de stora gravhögarna vid Norsborg i Botkyrka hört? *Fornvännen*: 97-109.
- Nordberg, Andreas 2003. *Krigarna i Odins sal: Dödsföreställningar och krigarkult i fornnordisk religion*. Stockholm: Stockholms universitet.
- Nordberg, Andreas 2010. Kultplatser, helgedomar och heliga platser. I Bratt, Peter & Grönwall, Richard (red.), *Makt, kult och plats: Högstatusmiljöer under äldre järnåldern: kultplatser: två seminarier arrangerade av Stockholms läns museum under 2009 och 2010: 16-22*. Stockholm: Stockholms läns museum.
- Noreen, Erik 1922. *Om niddiktning: Studier i fornvästnordisk diktning*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Olsen, Magnus 1909. Fra gammelnorsk myte og kultus. *Maal og minne*: 17-36.
- Ratke, Sharon & Simek, Rudolf 2006. Guldgubber: Relics of Pre-Christian law rituals? I Andren, Anders, Kristina Jennbert & Catharina Raudvere (red.), *Old Norse religion in long-term perspectives: Origins, changes and interactions*: 259-264. Vägar till Midgård 8. Lund: Nordic Academic Press.
- Simek, Rudolf 2002. Rich and Powerful: The Image of the Female Deity in Migration Age Scandinavia. I Barnes, Geraldine & Clunies Ross, Margaret (red.), *Old Norse Myths, Literature and Society: Proceedings of the 11th Saga Conference 2-7 July 2000*: 468-479. Sydney: Centre for Medieval Studies, University of Sydney.
- Solli, Brit 1999a. Odin the queer? On ergi and shamanism in Norse mythology. I Gustafsson, Anders & Karlsson, Håkan (red.), *Glyfer och arkeologiska rum*: 341-349. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Solli, Brit 1999b. Queer theory og gamle guder: skeive perspektiv på norrøn mytologi. *Kritisk kunnskapspraksis*: 241-264.
- Solli, Bri. 2002. *Seid: myter, sjamanisme og kjønn i vikinges tid*. Oslo: Pax.
- Steinsland, Gro 1983. Antropogonimyten i Voluspá: En tekst- og tradisjonskritisk analyse. *Arkiv för nordisk filologi*: 80-107.
- Steinsland, Gr. 1990. De nordiske gullblekk med parmotiv og norrøn fyrsteideologi. *Collegium Medievale* 1: 73-94.
- Ström, Folke 1972. Nid och ergi. *Saga och sed*: 27-47.

- Sundqvist, Olof 2000. *Freyr's offspring: rulers and religion in ancient Svea Society*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Sundqvist, Olof 2002. *Freyr's offspring: rulers and religion in ancient Svea Society*, Revised edition. Uppsala: Uppsala universitet.
- Vikstrand, Per 2001. *Gudarnas platser: Förkristna sakrala ortnamn i Mälardalen*. Acta Academiae regiae Gustavi Adolphi LXXVII. Studier till en svensk ortnamnsatlas utgivna av Th. Andersson, 17. Uppsala: Uppsala universitet.
- Voss, Barbara L. 2008. Sexuality Studies in Archaeology. *Annual Review of Anthropology* 37: 317-336.
- Vretemark, Maria 1983. *Jakt med dresserad rovfågel i Sverige under yngre järnålder*. Stencil. Stockholm: Stockholms universitet.
- Watt, Margrete 1992. Die Goldblechfiguren ('guldgubber') aus Sorte Muld, Bornholm. *Der historische Horizont der Götterbild-Amulette aus der Übergangsepoche von der Spätantike zum Frühmittelalter: Bericht über das Colloquium vom 28.11–1.12 1988 in der Werner-Reimers Stiftung, Bad Homburg*: 195–227. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.
- Watt, Margrete 2004. The Gold-Figure Foils ('Guldgubbar') from Uppåkra. I Larsson, Lars (red.), *Continuity for Centuries. A Ceremonial Building and Its Context at Uppåkra, Southern Sweden*: 167-222. Stockholm: Almqvist and Wiksell International.
- Wernerson, Lars 1996. *Helgö som religiöst centrum: En hypotes*. Stencil. Stockholm: Stockholms universitet.
- Wienberg, Jes 1997. Stormænd, stormandskirker og stormandsgårde? *Meta, Medeltidsarkeologiska föreningen* 1997, 4: 53-61.
- Zachrisson, Torun 2004. The Holiness of Helgö. I Clarke, Helene & Lamm, Kristina (red.). *Excavations at Helgö XVI: Exotic finds*: 143-175. Stockholm: KVHAA.
- Zachrisson, Torun 2011a. Property & honour: social change in Middle Sweden 400-700 AD: The Development of Leadership and Elites in the First Millenium AD: 141-156. The 61st International Sachsensymposion 2010 in Haderslev. Arkæologi i Slesvig/Archäologie in Schleswig.
- Zachrisson, Torun 2011b. Fjärran ting: exotiska föremål och nya seder i Mellansverige ca 550-700 e.Kr. I Andrén, Anders (red.). *Förmodern globalitet: Essäer om rörelse, möten och fjärran ting under 10.000 år*: 109-129. Lund: Nordic Academic Press.

Muntlig uppgift

- Bäck, Mathias. 2011. Riksantikvarieämbetets undersökningsverksamhet.